

**Тема 1. ХАРАКТЕР ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
СЕРЕДИНИ XVII ст.
(2 години)**

План

1. Співвідношення соціально-економічного, ідейного і морального чинників у мотивах повстанців.
2. Роль особистого фактора у виникненні і ході війни.
3. Структура рушійних сил Визвольної війни.
4. Характер події: заколот, повстання чи революція?

Література:

Україна в цивілізаційних потоках ранньої модерності / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2024. (Україна. Нариси історії). С.171–272. URL: https://akademperiodyka.org.ua/wp-content/uploads/UNI-XV-XVIII_Rannja_Modernist.pdf

Дорошенко Д. І. Нарис історії України. Т.ІІ (від половини XVII століття). Київ: Глобус, 1992. С.10–12. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0007281>

Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. / Серія “Україна крізь віки”. Т.7. Київ, 1999. С.65–68, 90–96, 329–344. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-7217-18-3/966-7217-18-3.pdf>

Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Київ, 1993.

Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. Київ, 1954.

Яковенко Н. В кольорах пролетарської революції (рецензія). *Український гуманітарний огляд*. Вип.3. Київ, 2000. С.58–78. URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Yakovenko_Natalia/V_kolorakh_proletarskoj_revoliutsii.pdf

Середа С. Три дружини Богдана Хмельницького. *Локальна історія*. 2023. 18 вересня. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/tri-druzhini-getmana/>

Гоцуляк В. Чи помстився Богдан Хмельницький Д.Чаплинському? *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку*. Київ; Черкаси, 1995. С.25–26. URL: http://history.org.ua/JournALL/ukd/ukd_1995_5/ukd_1995_5.pdf

Методичні рекомендації

Прикладом того, як небайдуже ставляться історики до визначення характеру події, розпочатої повстанням Хмельницького, є, зокрема, рецензія Н.М.Яковенко на книгу В.А.Смолія і В.С.Степанкова «Українська національна революція XVII ст.».

1. На початку заняття спробуємо розібратися, яку вагу в мотивах повстанців мали: а) обурення за упосліджену режимом і уніатами батьківську православну віру (так званий релігійний фактор); б) класова ненависть селян-кріпаків до панів-кріпосників; в) неможливість козацькій сваволі змиритися з необхідністю коритися королівській адміністрації і магнатській сваволі, а також г) амбітні особисті поривання козацької старшини, і серед них – Б.Хмельницького. При цьому згадаймо схильність польської класичної історіографії зображати Б.Хмельницького як навіженого несамовитого злого генія егоїзму, а повстанський рух – як асоціальний і повністю ірраціональний. Не обійтися і без коментарів з приводу архаїчних романтизованих версій української історіографії XIX ст. Хмельниччини як релігійного руху. Залишається актуальною також критика «класового підходу» радянської історіографії, наполегливе прагнення істориків-марксистів подати факти як «антифеодальний рух», їх доктринерське намагання довести, що повсталі селяни з однаковою ненавистю розправлялися як з польськими, так і з «своїми» панами, категоричне небажання бачити прояви національної самосвідомості, повне ігнорування внеску православної шляхти (див. праці В.Липинського) у розбудову Гетьманщини.

2. Опрацьовуючи друге питання, слід подумати над тим, що особисті образи, яких Б.Хмельницький зазнав у 1646–1647 рр., не були банальними шляхетськими «наїздами»,

яких у ті часи було немало, але вже на ранній стадії конфлікту носили характер політичної розправи місцевої магнатерії і її посіпак-шляхтичів з одним з лідерів козацької опозиції. Звичайно, слід мати на увазі і можливість ситуації, коли історичний діяч заради того, щоб прикурити свою люльку, готовий запалити світ. Тут, щоб не помилитися і правильно розставити акценти, варто враховувати діалектику розвитку розглядуваних історичних подій, коли події можуть починатися як приватна справа, але швидко виходити з-під контролю, починати жити своїм життям і нав'язувати свою волю ініціаторам попри їх волю і всупереч попереднім намірам. Принаймні, в біографії Б.Хмельницького вгадується драматичне відчуття гетьманом своєї нелюдської відповідальності за стихію соціального вибуху, спровокованого його діями, відповідальність за долю людської цивілізації, відповідальність перед Богом за справи тих, кого він мобілізував на бій.

Унікальним свідченням мотивації Б.Хмельницького є щоденник шляхтича Мясковського, який передає пряму мову гетьмана, змальовує з натури сцени емоційних вибухів ватажка повсталых, передає колоритні факти з життя переможця на піку слави. Опрацьовуючи уривки зі щоденника, зверніть увагу на такі його сюжети, які варті обговорення: 1) польський шляхтич передає українську мову Хмельницького і його оточення; 2) гетьман постійно напідпитку; 3) особлива увага церковних ієрархів до переможця; 4) гетьман бачить себе «самодержцем руським» у «своєму князівстві»; 5) межі цього князівства сягають Львова і Любліна; 6) це князівство складається з України, Волині і Поділля; 6) Тугай-бей – побратим Б.Хмельницького.

3. Третє питання – майданчик для розмови про роль еліти і посполитих мас у вирішальні моменти історії і про ту легкість, з якою можна спростити до примітивності картину історичного руху. В черговий раз піднімаємо питання: чи здатна соціальна маса (селянство), задавлена і виснажена кріпосницькою експлуатацією, беззбройна, без будь-якого військового вишколу, відігравати вирішальну роль у грандіозних історичних змінах.

Підсумовуючи, повертаємось до того, з чого почали: чи схильні ви підтримати версію Смоля і Степанкова, а чи вам здається більш переконливим трактування Н.Яковенко?

Врешті, головне на семінарі – не визначення (і затвердження) «правильної» відповіді і відкидання «помилкових» поглядів, а розбір аргументів, які автори наводять на користь свого бачення суті розглядуваної історичної події. І, звичайно ж, розібратися у власних думках.

Тексти до інтерпретації

Початок Літопису Самовидця

Літопис Самовидця – одна з найвизначніших пам'яток українського козацького літописання. Назва пам'ятки є умовною, вона походить від того, що автор літопису був очевидцем (самовидцем) описуваних ним подій. На думку переважної більшості дослідників, автором літопису є Роман Ракушка-Романовський (бл. 1622–1703), який у роки Визвольної війни був козаком Ніжинської сотні, 1658 став ніжинським сотником, а з 1659 – ніжинським полковим суддею. У 1663–1668 він був генеральним підскарбієм (за гетьмана І.Брюховецького), згодом стає священником.

Літопис Самовидця охоплює період з 1648 по 1702 рр., висвітлює насамперед хід воєнно-політичних подій часів Визвольної війни та Руїни.

Писаний доброю українською мовою того часу, близькою до народної. Оригінал Літопису не дійшов до нас. Збереглося кілька копій, зроблених у XVIII ст. або й пізніше.

О НАЧАЛІ ВОЙНИ ХМЕЛНИЦЬКОГО

Початок и причина войны Хмельницкого ест едино от ляхов на православие гонение и козаком отягощение. Тогда бо оным не хотячи, чего не звыкли были панщины робити, на

службу замкову обернено, котрих з листами и в городі до хандоження¹ коней старостове держали, в дворах грубу, тоест печи палити, псов хандожити, дворі змітати и до інших незносних діл присталяли. Знову зась которіе зоставали козаками реєстровими, а над оними полковникове шляхта панове от гетмана коронного насиланніе были², которіе б от їх волности бинамній не дбаючи, але яко могучи оных [с]мірали, легце поважаючи. Плату, которая постановлена была на козаки от короля его милости и Речи посполитой по золотих тридцять на рок, тое на себе отбірали, з сотниками ділячися, бо сотников не козаки оббырали и настановляли, але полковники, кого хотіли з своей руки, жебы оним зичливими были. Также полковникове Козаков до всякой домової незвичайной роботи пристановляли, в поля зась пойшовши, любо якій козак достане у татар коня доброго, того отоймут, з Запорожжа през поля дикіе з рарогом³, раструбом, орлом, албо с хортом козака бідного шлет в городи, кому подарок шлючи, якому панові, не жалуючи козака, хочай бы згинул, як не трудно от татар. Знову зась, хочай бы якого языка татарского поймали козаки, то з языком татарским, на кого ласкав полковник, якого жолніра своего высылает до гетмана коронного, а козацкую отвагу потлумляють. В городах зась от жидов тая была кривда, же неволно Козакові в дому своем жадного напитку на потребу свою держати, не тилко меду, горілки, пива, але и браги. Которіе зась на рибу хожували козаки за пороги, то на Кодаку на комисара рибу десятую отбірали. А полковником особливо треба дати и сотникам, и асаулові, и писареві, – аж до великого убозства козацтво прийшло, а болше шести тисячей неповинно Козаков быти. Хочай и син козацкій, тую ж панщину мусіл робити и плату давати, тое над козаками было.

Над посполством⁴ зась, любо во всем жили обфито⁵ в збожах, в бидлах, в пасіках, але однак чего не звикла была Україна терпіти, вимисли великіе были от старостов и от намісников, и жидов. Бо сами державци на Україні не мешкали, тилко уряд держали, и так о кривдах людей посполитих мало знали, албо любо и знали, толко засліплени будучи подарками от старост и жидов арандарей же того не могли узнати, же їх салом по їх же шкурі и мажут: з їх подданных выдравши, оним даруют, що и самому пану волно бы узяти у своего подданного, и не так бы жаловал подданный его.

А то леда шевлюга⁶, леда жид богатится, по килка цугов коней справляет, вимишляючи чинши великіе, поволовщини, дуди⁷, осип⁸, мірочки⁹ сухіе, з жорнов плату и инное, отнимання фолварков, – що натрафили на чоловіка одного, у которого отняли пасіку, которая всей землі Полской начинила біди, а тим способом.

В Чигирині місті мешкал сотник Богдан Хмельницький, козак ростропній в ділах козацких военных, и у писмі біглий, и часто у двора королевского в поселстві будучій. И под час бытности своєї с козаком значним переясловским з Іваном Ілляшем (а тот Ілляш барзо зичливим королеві его милости) и упросили писмо, албо привилей, на роблений челнов на море, мимо відомость гетманов коронных, що и одержавши, тое скрито держали от полковников в Переясловлю. А под тот час у вышъменованного Хмельницкого подстаростій чигиринській Чаплинській, зостаючій от Конецполского, отнял хутор с пасікою и млином на урочищи Суботові, полтори милі от Чигирина, и за той хутор посвар стал с подстаростим Хмельницкому. И Хмельницький, видячи, же оного вічистіе добра оному кгвалтом видрано, старался фортеlem, жебы тот привилей, данній от короля от его милости на робленя чолновное волное козаком, достати, що и доказал, бо маючи в дому своем у гостях того Ілляша Ормянчика переясловского и у оного вивідавшись о схованню того привилея,

¹ *Хандожити* – чистити.

² Нагадування про Ординацію Війська Запорізького Реєстрового 1638 р.

³ *Раріг* – порода яструба.

⁴ *Посполиті* – прості, незнатні люди.

⁵ *Обфито* – щедро, багато, рясно.

⁶ *Шевлюга* – худобина, мерзотник.

⁷ *Дуди* – збір, плата за весілля.

⁸ *Осип* – збори зерновим хлібом.

⁹ *Мірочка* – плата зерном за помол.

упоївши оного, ключ у п'яного узявши, послав свого посланця по тот привилей, даний от короля его милости Владислава Четвертого, котрій оному и привізл его посланец. И там з оним привилеем Хмельницький за пороги поишол и козаком ознаймил, же на волности козацкіє мієт привилей короля его милости, до которого много войска козацкого почалося горнути. А же на Запорожю зоставати не мог задля залоги, которая на тот час с полковниками лядскими посполу з жолнірами зоставала, пошол на Низ ку мору, на поля, к Лиману, и там войско ку оному купилося, утікаючи от полковников лядских. Которого Хмельницького полковникове посилали на тіє поля имати и розгромити, але оній тих посланних лядских погромил, а козацтво до оного пристало. И так Хмельницький, видячи, же юже учинил задор з ляхами и своего набитку, албо крґунтов, жалуючи, вислав своїх посланцов до хана кримского, чинячи з оними згоду и пріймуючи братерство, жеби ему помагали войска лядські зносити, що хан кримскій з солтанами ордами з радостію на тое позволив, и, приславши своїх означенних мурз до Хмельницького, межи собою присягу з обоіх сторон виконали на Низу, и зараз хан посилає з ордами великими Тугай бея до Хмельницького. З которою ордою Хмельницький на Запороже наступил, до которого все войско, зостающее на Запорожю, пристало и Хмельницького собі за старшого пріяняли.

(Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 45–48)

Питання до джерела:

- Які суспільні і суб'єктивні причини початку повстання Хмельницького виділяє Самовидець?
- Чому Самовидець не висловлює версії щодо першості релігійного питання серед причин повстання Хмельницького, яку пізніше піднімуть на щит Г.Грабянка і С.Величко, повторить М.І.Костомаров і відкине П.О.Куліш?

Літопис Самовидця про характер подій 1648 року

ВОЙНА САМАЯ

От боку зась Хмельницького гетмана войска запорозского, котрій юж по знесеню войск коронних цале гетманство пріянявши за упрощенієм усеґо войска козацкого, бо до того часу гетманом не звался, аж покуля обоіх гетманов коронних знаки войсковіє, тоєст булави и бунчуки у свої руки узял, – все войско оноґо гетманом настановило и на тот уряд упросило. Зараз от боку оноґо козацтва по розных городах розишовшися, полковников, сотников собі понастановлявши и гдеколвек знайшлася шляхта, слуги замковіє, жиди й уряди міськіє – усе забияли, не щадячи ані жон и дітей їх, маєтности рабовали, костели палили, обваліовали, ксіонзов забияли, дворі зась и замки шляхецкіє и двори жидовськіє пустошили, не зоставаячи жадного цілого. Рідкій в той криві на тот час рук своїх не умочил и того грабленія тих добр не чинил. И на тот час туга великая людем всякого стану значним была и наругання от посполитих людей, а найбільше от гултяйства, тоєст от броварников, вынников, могилников¹⁰, будников, наймитов, пастухов, же любо бы який чоловік значній и не хотіл привязоватися до того козацкого войска, тилко мусіл задля позбитя того насмівиска и нестерпимих бід в побоях, напоях и кормах незвичайних, и тіі мусіли у войско и приставати до того козацтва. Где по городах по замках шляхту доставано, гдеколвек позачинялися были, тоєст: в Ніжині, Чернігові, Стародубі, Гомлю. Все тое подостававши, вистинали, бо першей, устрашившися, шляхта жидов повидавали з маєтностями, а напотом и самих подоставали и вистинали. И многіє на тот час з жидов, боячися смерти, християнскую віру пріяняли, але зась знову, час уґлядівши, до Полци поутікавши, жидами позоставали, аж рідко котрій додержал віри християнской. И так на Україні жадного жида не зостало, а жони шляхецкіє зостали жонами козацкими. Также и на потомтой стороні Дніпра, аж по самій Дністр, тое ж ся стало спустошення замком, костелом и двором шляхецким, жидовским, урядом міским и шляхті, ксіонзом, – усяда тое вытрачено, а найбільше жидов пропало в Немерові и в Тулчині – незличона личба.

¹⁰ Могила – місце добування селітри.

Орда зась, збогатившися ясиrom значним того войска коронного и гетманов обоїх узявши, zostawивши часть малую орди, в Крим повернули, отправажаючи гетманов Потоцкого и Калиновского и незличоную річ панов значних, на том погромі узятих.

(Літопис Самовидця. – К., 1971. – С.52)

Питання до джерела:

- Як Самовидець розумів характер Хмельниччини?

Із щоденника шляхтича Войцеха Мяковського: записи про переговори у Переяславі у лютому 1649 року

Автор щоденника – Войцех Мяковський, львівський підкоморій.

Мяковський мав вплив на найважливіші урядові справи свого часу. Уперше він згадується серед послів і урядовців, які підписали елекцію (обрання на короля) Владислава IV у 1632 році; на той час Мяковський був подільським стольником. Уряд львівського підкоморія він обійняв пізніше. У 1641 році його було направлено послом до Ібрагіма та Мурада, османських правителів. У 1647 році сейм призначив його до складу комісії, що складалася наполовину з угорців та наполовину з поляків, для розгляду справ, що виникли між прикордонними жителями обох країн. У 1648 році він серед обивателів Руського воєводства підписав обрання королем Яна Казимира.

У 1649 році він мав небезпечну місію до Хмельницького.

Наприкінці 1650 року, згідно з конституцією Варшавського сейму, він був депутатом до Рави. Відтоді його ім'я зникає.

[...] Dnia 22. Długo spał, bo z czarownicami dopijał [...]

Skoro do siebie pozwolił przystępu, posłaliśmy do niego p. chorążego nowogrodz. i xcia Czetwertyńskiego Zacharyasza rotmistrza, prosząc o czas do rozmowy i traktatów, już go przy gorzałce zostali z towarzystwem; zaczęł też prędki i jadowity kozacki dał respons: „*Zautra budet i sprawa i rosprawa, bom teper pijany*, i Węgierskiego posła odprawuję: krótko mówię: s tej kommissji *niczoho niebudet, teper wojna wojną być musi, w tych trzech albo czterech* niedzielach wywrócę was *wsich* Lachów wzgóre nogami, i podepcę tak, ze będziecie pod nogami, na ostatek was Carowi Tureckiemu w niewolę podam. *Korol Korolom budet*, coby karał i ściął szlachtę, duki, kniazie; aby był wolny sobie ; zgrzeszy kniaź *urezać* mu szyję, zgrzeszy kozak, toż samo uczynić; prawda to jest że m lichy, mały człowiek, ale mi to *Boh* dał, że m jest jedynowładzcą samoderżcą ruskim. *Nieschoczet Korol Korolom wolnym byti, jak się mu widyt. Skazyte* to panu wojewodzie i kommissarzom. Grozicie mi Szwedami, i ci moi będą, i choćby nie byli, choćby ich było pięćset, sześćset tysięcy, niezmogą ruskiej zaporoskiej i tatarskiej mocy. Idźcież s tem, jutro sprawa i odprawa.“ [...]

Dnia 23. Zaczem nazajutrz jechaliśmy do niego na trzecią sessję. Uczynił rzecz jmc pan wojewoda ze łzami łagodną [...]

Po długiej i wyraźnej mowie jmc pana wojewody, w ten sens jako i pierwszej, dał respons, to przydając: *Szkoda howoryty, mnoho było czasu traktowaty ze mną*, kiedy mnie Potoccy szukali, gonili za Dnieprem, na Dnieprze; był czas po żółtowodzkiej i korsuńskiej igraszce, był czas na Pilawcach, ipod Konstantynowem; był na ostatek i pod Zamościem, i kiedym od Zamościa szedł niedziel sześć do Kijowa, *teper już czasu немає*, dokazałem już o czem nigdy niemyślił, dokażę i dalej com umyślił. Wybije z lackiej niewoli wszystkich naród ruski; a com pierwszej o szkodę i krzywdę moję wojował, teraz wojować będę o wiarę prawosławną naszą; pomoże mi do tego czerń wszystka po Lublin, po Kraków, która jej nie odstępuje, i ja nieodstąpię bo to prawa ręka nasza, żebyście chłopstwa niezniozłszy w kozaki nieuderzyli: będę miał dwa kroć, trzy kroć stotysięcy swoich; orda wszystka, przytem nohajszy na Sawrani; blisko mnie jest mój brat, moja dusza, jedyny sokoł na świecie; gotów uczynić zaraz co ja chcę; wieczna nasza kozacka przyjaźń,

której świat nie rozerwie. Za granicę na wojnę nie pójdę, szabli na Turki i Tatary nie podniosę, dosyć mam na Ukrainie, i Podolu i Wołyniu; teraz dość wczasu i dostatku w ziemi i xięstwie swoim po Lwów, Chełm i Halicz. A stanąwszy nad Wisłą, powiem dalszym Lachom: *Sedyte, molczyte Lachy*, Dukow i Kniaziów tam zażenę; a będąli i za Wisłą brukać, znajdę ja ich tam pewnie, nie zostanie mi żadnego noga kniazia i szlachetki w Ukrainie, a *zachocze li chleb z namy jisty, nechajze* wojsku zaporoskiemu posłuszny będzie, a na króla nie bryka.“ [...]

Dołożył Chmielnicki i tego, że mnie patriarcha w Kijowie na tę wojnę błogosławił, z żonką moją dał mi ślub, i z przestępków moich rozgrzeszył, i przeczyszczał, lubom się niespowiadał, i kończyć, Lachów roskazał. Jakże mnie jego *nesluchaty, tak welikoho starszoho, holowy naszoj i hostia luboho* [...]

[...] Siła bestja zażarta o tem mówił s taką furją, że się rzucał od ławy, rwał się za czuprynę, nogami bił w ziemię, żeśmy słuchając zdrętwieli. Prośby, racje, perswazje nasze: aby na Boga, na króla, na koniec takich spraw i postępków pamiętał, aby rozumowi dał miejsce, afekty swe miarkował, niepomogły.

A co wspomina patriarchę tego często, tedy taka rzecz jest: nie konstantynopolitański ale hierozołimski wygnaniec, zbieg i wyklęty za ciężkie zbrodnie, przez wołoską ziemię, minąwszy Konstantynopol, przybieżał tu do Kijowa, gdzie go zastał Chmielnicki powracając zwycięską od Zamościa przed samemi *Rozestwa* ruskiego święty. Pierwszych dni stycznia w tysiącu koni wyjeżdżał sam patriarcha z miasta przeciwko niemu, metropolita tameczny dał mu podle siebie na saniach prawą rękę, całe pospólstwo wysypawszy się witało w polu, i akademja oracjami, akklamacjami jako Mojżesza zbawcę, zachowawcę i wyzwoliciecia ludu z niewoli lackiej, i dobrą wróżbą *Bohdan* od Boga danym, nazwany. Patriarcha oświeconego xiążęcia tytuł dał mu; ze wszystkich dział bito w zamku, i z miasta z armaty mniejszej na tryumf. Podniosła się tem bestja. U archimandryty na bankiecie był na pierwszym miejscu; pił we dnie i w nocy, a najbarziej w wilją święta swojego. Rano w same święto pijany był, i nierychło do cerkwi przybył, gdzie na pierwszym miejscu stojącego adorowali wszyscy, drudzy w nogę całowali. Patriarcha, ten łotr, celebrował i kazał mu przystąpić do komunji, niechciał z razu, że jeszcze chmiel był w głowie, i że się niespowiadał, ale on mu powszechnie dał rozgrzeszenie od wszystkich przeszłych, terażniejszych i przyszłych grzechów bez spowiedzi, i wołał na niego: „*Idy, idy do sakramentu, przeczyszczaj się.*“ Dał mu tamże zaraz ślub z cudzołożnicą, żoną Czaplickiego, lubo nieobecną, (bo w Czehryniu była natenczas), a na ostatek dał mu błogosławieństwo na wojnę na Lachy. Zaraz potem z dział wszystkich uderzono na tryumf, że *zbawitel nasz hospodar, weliki hetman przeczyszczajet się. Chmiel* za to dał patriarsze sześć koni i tysiąc złotych, i po rozmowach sekretnych przez kilka dni z sobą, wyprawił do Moskwy [...]

(*Źródła do dziejów polskich, wydawane przez Michała Grabowskiego i Alexandra Przezdzieckiego. Tom 1. Wilno, 1843. S.7–11*)

Переклад:

[...] Дня 22-го. Він довго спав, бо пив з ворожками...

Коли він дозволив до себе з'явитися, ми послали до нього пана хорунжого новгородського і князя Четвертинського Захаріяша ротмістра і попросили часу для розмови і трактувань, вони застали його з його товариством за горілкою; тоді дав швидко і ядовиту козацьку відповідь: «*Завтра буде і справа і розправа, бо я тепер п'яний, і я відпускаю угорського посла: коротше кажучи, з цією комісією нічого не буде, тепер війна має бути війною. За ці три чи чотири неділі перекину вас всіх ляхів догори ногами та потопчу так, що будете під ногами. На додачу віддам вас турецькому цареві в неволю. Король королем буде, щоб карав і страчував шляхту, дуків, князів; щоб він був собі вільним; згрішить князь – зітнути йому шию, згрішить козак – вчинити те саме. Це правда, що я лихий малий чоловік, але мені Бог дав, що я єдиновладний самодержець руський. Не хоче Король Королем бути – як знає. Скажіть це пану воєводі і комісарам. Погрожуєте мені шведами, – і ці мої будуть, і навіть якщо б їх було п'ятсот, шістсот тисяч, не подолують руську запорозьку і татарську силу. Ідіть з цим, завтра справа і одправа*» [...]

Дня 23-го. Наступного дня поїхали ми до нього на третю сесію. Пан воевода виголосив промову зі сльозами на очах [...]

Після довгої і виразної промови пана воеводи, в тому ж дусі як і перед цим, він дав відповідь, додавши: *Шкода говорити, много було часу трактувати зі мною*, коли мене Потоцькі шукали, гнали за Дніпром, на Дніпрі; був час після жовтоводської і корсунської іграшки, був час на Пилявцях, під Константиновим; був нарешті і під Замостям, і коли я йшов від Замостя шість неділь до Києва, *тепер вже немає часу*, я домігся того, про що ніколи не думав, і доможуся й далі, що задумав. Виб'ю з лядської неволі увесь руський народ; а що раніше воював за свою шкоду і кривду, тепер буду воювати за нашу православну віру; допоможе мені в цьому вся чернь по Люблін, по Краків, яка її не відступається, і я її не відступлюсь, бо то права рука наша, щоб ви, розбивши хлопство, не вдарили на козаків: матиму двісті, триста тисяч моїх людей; орда вся, і ногайці на Саврані; поруч зі мною мій брат [Тугай-бей], моя душа, єдиний сокіл на світі; готовий зробити все, що я кажу; наша вічна козацька дружба, яку світ не розірве. За границю на війну не піду, шаблі на турків і татар не підйму, досить маю на Україні, і Поділлі та Волині; зараз досить добра і достатку в землі і князівстві моїм по Львів, Холм і Галич. А ставши над Віслою, скажу дальшим ляхам: *Сидіть, мовчіть, ляхи*, дуків і князів туди зажену; а будуть і за Віслою брикати, знайду їх там певне, не залишиться жодної ноги князя і шляхтича в Україні, а *захочуть хліб з нами їсти*, нехай же війську запорозькому послухні будуть, а на короля не брикають [...]

Додав Хмельницький і те, що мене патріарх¹¹ у Києві на цю війну благословив, з жоною моєю дав мені шлюб, і відпустив мені гріхи і очистив мене, хоча я не сповідався, і кінчити ляхів наказав. Як же мені його *не слухати, такого великого старшого, голови нашої і гостя любого* [...]

[...] Сила бестія люта про це говорив з такою фурією, що кидався з лави, рвав себе за чуприну, ногами бив по землі, що ми, слухаючи, заціпеніли. Наші прохання, аргументи, переконання: щоб він заради Бога, заради короля про кінець таких справ і вчинків пам'ятав, щоб дав місце розуму, афекти свої контролював, – не допомогли.

А що часто згадує цього патріарха, то справа така: не константинопольський, а єрусалимський вигнанець, втікач і проклятий за тяжкі злочини, через волоську землю, минувши Константинополь, прибіг сюди до Києва, де його застав Хмельницький, повертаючись звиятцем від Замостя перед самим *Різдвом* руським святим. У перші дні січня тисячею коней сам патріарх виїхав з міста назустріч до нього, місцевий митрополит дав йому біля себе на санях місце по праву руку, усе поспільство висипало в поле, і академія ораціями, оваціями назвала його Мойсеєм спасителем, захисником і визволителем народу з лядської неволі, і добрим знаком, *Богданом* від Бога даним.

Вранці в день свята був п'яний і не поспішав приходити до церкви, де всі поклонялися йому, який стояв на першому місці, а інші цілували йому ноги. Патріарх, цей негідник, відправив службу і наказав йому приступити до причастя, але той не хотів, бо ще був хмільний і не сповідався, але той дав йому загальне відпущення всіх минулих, теперішніх і майбутніх гріхів без сповіді і звав його: *«Іди, іди до таїнства, причащайся»*. Тут же він дав йому шлюб його з перелюбницею, жоною Чаплицького, хоча вона була відсутня (бо в той час перебувала в Чигирині), а наостанок дав йому благословення на війну проти ляхів. Відразу ж після цього всі гармати вдарили на знак тріумфу, що *визволитель наш господар, великий гетьман, причащається*. Хміль за це дав патріарху шість коней і тисячу злотих, і після кількох днів таємних розмов між собою відправив його до Москви [...]

¹¹ Патріарх єрусалимський Паїсій (1645–1661).